

RADNIČKA KULTURA KAO UPORIŠTE DRUŠTVENOG SJEĆANJA: PRIMJER TVORNICE DALMATINKA U SINJU

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 7. 1. 2020.

Prihvaćeno: 25. 2. 2020.

DOI: 10.15176/vol57no104

UDK 338.45:677-057.2(497.583Sinj)(091)

316.344.26(497.583Sinj)

321.74(497.1)

JOZEFINA ČURKOVIĆ

Nezavisna istraživačica, Zagreb

Rad donosi studiju slučaja propale tvornice konca i pamučnog prediva Dalmatinka u Sinju, s fokusom na radničku kulturu kao uporište društvenog sjećanja. Počevši s historijatom tvornice, preko koncepta radništva u kontekstu jugoslavenskog socijalizma, u tekstu se detektiraju ključni elementi za konstrukciju sjećanja radnika na tvornicu. Na temelju kazivanja nekadašnjih radnica istražuje se relacija radnik-tvornica kroz međudodnos konceptata *životne povijesti* i *osobne povijesti* te u vezi s konstruktom *socijalističkog čovjeka*. U posljednjem dijelu rad se koncentrira na suvremene interpretacije nematerijalnog nasljeđa Dalmatinke. Analiza djelovanja izložbeno-edukativnog projekta usmjerenog na revalorizaciju njezina doprinosa razvoju grada u infrastrukturnom, ekonomskom i kulturološkom pogledu pokazuje čvrstu ukotvljenost Dalmatinke u društvenom sjećanju lokalne zajednice.

Ključne riječi: društveno sjećanje, samoupravljanje, radnička kultura, tvornica konca i pamučnog prediva Dalmatinka

UVOD

Tekstilna industrija bila je jedan od ključnih nositelja ekonomije SFRJ. Isto tako, bila je jedna od najvećih žrtava procesa tranzicije. Ta grana industrije ujedno je i ona koja reflektira “srž sustava – položaj radnika – kako se sustav pokreće i okreće” (Biočina 2018: 17–18). Sinjska tvornica Dalmatinka u posljednjem je desetljeću bila u fokusu istraživača, koji su joj pristupali iz raznorodnih pozicija. Žensko pitanje (Premuž Đipalo 2016), arhitektonska vrijednost tvorničkog kompleksa (Paladino 2011), *struktura osjećaja* u postjugoslavenskom

kontekstu (Bonfiglioli 2014, 2017), kao i šira tema propasti tekstilne industrije zaokupili su pažnju stručne javnosti te su ti aspekti nešto podrobnije obrađeni.

Ovaj rad fokusira se na fenomen radničke kulture kao osnovnu referentnu točku za održavanje kolektivnog sjećanja o tvornici.¹ Cilj je istraživanja bio ukazati na specifičnosti radnog iskustva u Dalmatinki i definirati gradivne elemente sjećanja, te ispitati koliko se oni oslanjaju na odabrane mitologeme bivšeg političkog sustava. Naposljetku, važno je bilo i prikazati kako tom sjećanju pristupaju suvremene interpretacije te s kojim se ciljem i kakvim strategijama pristupa revitalizaciji narativa o tvornici, odnosno kako na ta nastojanja reagira lokalna zajednica. Iz svega navedenog proizlazi i pitanje na općenitijoj razini: kako se propast tvornice odražava na ekonomsku i demografsku zbilju jednoga grada? Podatke dobivene putem polustrukturiranih intervjua s kazivačima nadopunila sam onima iz dostupnih izdanja tvorničkih novina te medijskih izvještaja o Dalmatinki. Razgovarala sam s dvije skupine kazivača. Jednu skupinu čini pet bivših radnica tvornice, a druga su grupa kazivača nositelji projekta "Industrijsko nasljeđe i kultura sjećanja na primjeru tvornice Dalmatinka – Sinj".²

Prije nego što krenemo u razlaganje studije slučaja, valja razmotriti neke epistemološke okolnosti problematiziranja radničke kulture. Socijalistička prošlost koja je u ratnom i postratnom razdoblju devedesetih godina isključivo negativno konotirana – štoviše, koje se dominantni diskurs u potpunosti odricao (Velikonja 2009b: 573; Belc i Popović 2014: 20) – sada se sve više prihvaća kao sastavni dio nacionalne baštine, čak i u široj javnosti. Početkom 2000-ih godina istraživanje povijesti postsocijalističkih država pomalo se iscrpilo u analizi socijalističkih režima i politike te su historiografija i srodne discipline svoj istraživački kompas usmjerile k društveno-kulturnom životu, umjetničkoj produkciji i svakodnevnici u socijalizmu (Duda 2014: 578). Drugim riječima, nakon što "stanje tranzicije rapidno gubi na karakteru kulturne novosti koji je eventualno opravdavao prvobitnu empiricističku navalu" (Prica 2005: 17), upuštanje u kompleksnu i naizgled nepresušnu sferu

¹ Moje istraživanje Dalmatinke, u smislu kompleksnog sustava značenja i višeslojnog mjesta sjećanja započelo je 2014. godine, kada sam u okviru kolegija Antropologija društvenog sjećanja zagrebala po površini ove teme. Unutar navedenog seminarskog rada bila sam se fokusirala na skupinu koja je u tom periodu pokrenula inicijativu za obnavljanje sjećanja na tvornicu u okviru projekta "Dalmatinka – Sinj". To je istraživanje prošireno i obogaćeno novom građom, prvenstveno iskazima bivših radnica tvornice te uvidom u arhivsku građu u okviru diplomskog rada pri Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, obranjenog u ožujku 2018. godine pod mentorstvom dr. sc. Nevene Škrbić Alempijević. Tekst koji slijedi donosi ponešto izmijenjenu i skraćenu inačicu tog diplomskog rada.

² Kontakte s kazivačicama uspostavila sam zahvaljujući privatnim poznavateljima članova obitelji, prijatelja i kolega. Nastojala sam uključiti i kazivačice s različitim radnim vijekom provedenim u Dalmatinki i radnim iskustvom u različitim fazama postojanja tvornice. One su redom: Marija S. (35 godina radnoga staža, 1953. – 1988.; radila za strojem u predionici), Lucija (21 godina radnog staža, 1973. – 1994., radila kratko u pogonu, od 1977. u radničkom restoranu kao kuharica), sestre Katja (25 godina radnog staža, 1976. – 2001.; razni poslovi) i Mira (23 godine radnog staža, 1984. – 2008., radila različite vrste poslova, između ostalog i kao kontrolorka tehnološkog procesa) te Anita (radila je s prekidima od 1989. – 2001. u pogonu predionice). Sve su kazivačice, dakle, manualne radnice, što sam smatrala važnim za uspostavljanje *bottom-up* principa u ispisivanju radničkog iskustva. Intervjui su provedeni tijekom 2017. godine. S nositeljima projekta "Industrijsko nasljeđe i kultura sjećanja na primjeru tvornice Dalmatinka – Sinj" službene intervjue sam provela 2014. i 2017. godine, od kada smo u kontinuiranom kontaktu.

socijalizma svojevrsan je logičan slijed događanja. Promotrimo li, nadalje, suvremene reimaginacije pojedinih artefakata (socijalističke) prošlosti, koje u postmodernoj, a ovdje i postsocijalističkoj stvarnosti postaju uvriježenom praksom, jasno je da se usporedno sa znanstvenim istraživanjima na ovom području perpetuira i tzv. *industrija nostalgije* (usp. Velikonja 2009b). Ona paušalnim zahvatom u određeni repertoar simbola oživljava iste na način da ih pomno oblikuje prema jasno ograničenom formatu pop-kulturne atrakcije i tako osigurava komercijalni uspjeh.

Smještanje Dalmatinke u taj novonastali kontekst važno je iz više razloga. Prvo, jer objašnjava interes za postindustrijske i postsocijalističke prežitke prošlosti kao i sklonost k restauraciji nekih od fenomena koje ta prošlost uključuje; drugo, jer takav set okolnosti konstruira specifičnu poziciju istraživača. Naime, radnička kultura, koja je središnji predmet ove rasprave, snažno je politički obojen pojam. Stoga istraživanje ove teme neizbježno implicira dvije dijametralno suprotne situacije: s jedne strane s neodobravanjem dočekano premetanje po vremenu koje je stjerano u zaborav, a s druge manevar kroz građu u kojoj se ta prošlost sa simpatijom komemorira.

OD HRANITELJICE GRADA DO SIMBOLA PORAZA: ETNOGRAFIJA PROPADANJA

Tvornički kompleks Dalmatinke nalazi se na istočnom rubu grada Sinja. Nekad industrijski gigant, masivna građevina što je nasjela u gradsko tkivo remeteći njegovo tada skromno mjerilo i fascinirala svojom veličinom i neobičnim izgledom, danas je gotovo potpuno opustošena. U unutrašnjost Dalmatinke ljetna sparina ne dopire; u poluzatamnjanim prostorijama plavičasta svjetlost i miris ulja za podmazivanje strojeva naglašavaju upravo odsutnost, ovdje gotovo u epistemološkom značenju. Ipak, sjećanje na život uz Dalmatinku i u njoj opstaje i u gotovo svakoj sinjskoj obitelji ima svojeg medijatora, te je kao takvo čvrsto usidreno u kolektivnoj memoriji grada. Tvornica je radom započela 1951. godine, kao prvi i najveći industrijski pogon za proizvodnju konca i preradu tekstilnih sirovina u Cetinskoj krajini. Na samom početku zapošljavala je tek 125 ljudi, a kako bi se riješio problem nekvalificirane radne snage, radnici i radnice odlazili su na obuku u druge tekstilne tvornice u Hrvatskoj i Sloveniji (Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011: 289). S godinama je broj zaposlenih rastao, da bi sedamdesetih godina prošlog stoljeća dosegnuo brojku od gotovo 3000 radnika, mahom ženskih zaposlenica, a Dalmatinka je ubrzo postala poznata kao "hraniteljica" grada Sinja i okolice. Sedamdesetih i osamdesetih godina odvijala se intenzivna izgradnja stanova za Dalmatinkine radnike (ibid.: 293). Među zaslugama Dalmatinke je i trasiranje buduće infrastrukture grada i u velikom dijelu njezina izgradnja.

Time je grad Sinj iz pretežno agrarnog, poljoprivrednog područja transformiran u industrijsko središte slijedom intenzivnih procesa industrijalizacije i urbanizacije. Pored rješavanja egzistencijalnih pitanja radnika, tvornica je igrala značajnu ulogu i u brojnim

drugim segmentima njihova života. Organizirani su izobrazba i stručno usavršavanje za zaposlenike te su osnovana različita udruženja radnika (ibid.: 292–293). O svim događanjima i aktivnostima izvještavale su tvorničke novine, koje su s prekidima izlazile od 1969. do 1987. godine i koje su uređivali sami radnici. Pored informacija o poslovanju i uspjesima odnosno problemima, sadržavale su i kreativni kutak za članove kolektiva s literarnim ili likovnim afinitetima te stranice s humornim sadržajem. U novinama se u maniri sveznajućeg pripovjedača iznose i izvještaji o radu tvornice, popravcima strojnog parka i korištenju prava na odmaralište, u kojima se opetovano pojavljuje konstatacija da su rezultati “zadovoljavajući, ali su mogli biti još i bolji”. Didaktički ton obraćanja ne izostavlja snažno ohrabrivanje kolektivnog identiteta i jačanje svijesti o neraskidivosti veze tvornice i radnika, posebice u pogledu odluka o poslovanju. Tako u izdanju iz 1977. godine stoji kako je “informiranje pretpostavka samoupravljanja i obratno, jer onaj koji ima informaciju ima i vlast, pa razvijenije samoupravljanje omogućuje i bolje informiranje”, a naglašava se i uloga koju su radnici imali u stvaranju “uvjeta za još brži ekonomski i društveni razvoj” (s. n. 1977). Dakle, konstrukcija figure *socijalističkog čovjeka* (Stanić 2017: 98) bila je dosljedno zastupljena na svim razinama, a tvornica je funkcionirala kao inkubator njegova napretka (Archer i Musić 2017: 44), o čemu će više biti riječ kasnije u tekstu.

Osamdesete su godine donijele turbulencije na generalnom ekonomskom i gospodarskom planu. Balkanski i jugoistočnoeuropski studiji polje su istraživanja američke politologinje Susan Woodward, koja temeljito rasvjetljuje uzroke krize u kojoj se Jugoslavija našla osamdesetih godina. Woodward upozorava na propuste u dominantnim interpretacijama rastakanja jugoslavenske ekonomije i ističe kako je u kontekstu toga važno imati na umu odnos Jugoslavije i zapadnih zemalja u okolnostima hladnoratovske podjele (Woodward 2009: 75). Jugoslavenski princip balansiranja između Istoka i Zapada, odnosno pokušaji odgovaranja na promjenjive zahtjeve vanjskog tržišta, doveli su, kako tumači Woodward, “do visoke razine nepredvidljivosti u federativnoj politici i tako, u najboljem slučaju, iznimno otežali planiranje i dosljednost političkih poteza” (ibid.: 77). Do kraja tog desetljeća i sami radnici sve su više osjećali breme tih prevrata, što je rezultiralo dezintegracijom infrastrukture poduzeća.

O ovim problemima izvještavaju i autori članka “Jugoslavensko radništvo u tranziciji: ‘Borovo’ 1989.”, u kojem se bave prvenstveno štrajkom u Borovu 1988. godine i podjelama i netrpeljivostima među radnicima koje su mu prethodile (Cvek et. al. 2015), dajući pritom pregled događanja u unutarnjoj politici SFRJ i načina na koji su se ona odrazila na proizvodni sektor u bivšoj državi. Dakako, ta strujanja nisu zaobišla Dalmatinku, a prvog velikog štrajka prisjetila se u svom pripovijedanju i jedna od mojih kazivačica:

Ali je sad i meni to teško nekako sebi predočit ondašnje, jer je *čini mi se tamo do '85., '86. bilo dobro. Onda je već počelo, neki štrajkovi, obustave rada... [..] '87. smo obustavu rada imali, kad smo tražili povišicu plaće, a štrajkali smo sigurno tri-četiri dana. I to baš cila tvornica. I nisu popuštali, ustvari, nisu pristali na naše uvjete, i nekako se to, šta ja znam, i razvodnilo u tri-četiri dana...* (Katija, kurziv J. Č.)

U sektoru tekstilne industrije, pa i u slučaju sinjske tvornice, dodatan je problem predstavljala činjenica da se kvaliteta pamuka na svjetskoj razini znatno smanjila uslijed masovne potražnje za tom sirovinom. Kako je istovremeno opadala i kupovna moć Dalmatinke, proizvodni proces započinjao je jeftinijom i manje kvalitetnom sirovinom, a uslijedio je i prelazak na rad s poluproizvodom, što je dokinulo cjelovitost proizvodnog procesa koji je tvornica dotad imala. Nadalje, skori gubitak Sovjetskog Saveza kao najvećeg uvoznika i iznenadno otvaranje globalnom tržištu prouzrokovali su tektonska podrhtavanja u ionako nestabilnoj ekonomiji. Riječ je ovdje o zakazivanju takozvane kapitalističke restauracije. Naime, oslabljela ekonomija Jugoslavije nije mogla podnijeti promjene u organizaciji rada, ukidanje samoupravnih organa i novi oblik raspodjele dohotka koji su se dogodili relativno naglo i koji su kao posljedicu jedino i mogli imati deindustrijalizaciju, gubitak radnih mjesta i porast nezaposlenosti (Potkonjak i Škokić 2013: 78). Takav proces možemo pratiti i na primjeru Dalmatinke. On je svakako dobio na težini u sredini gdje je jedan veći industrijski pogon uporište gospodarstva i ekonomije na mikrorazini, a k tome je izuzetno važan za funkcioniranje lokalne zajednice. Stoga je grad Sinj, doživjevši ovakvu sudbinu, značajno oštećen propašću tvornice.

Situacija se nakratko stabilizirala 2002. godine nakon što je tvornicu kupila talijanska tvrtka La Distributrice, međutim već nakon tri godine ponovno su se pojavili problemi, koje bivši radnici jednoglasno pripisuju lošem i nezainteresiranom rukovodstvu. Ipak su mnogi od njih, poput jedne od mojih kazivačica, nastavljali raditi i u sve gorim uvjetima, kako bi stekli određeni broj godina radnog staža koje su im trebale osigurati mirovinu. Posljednje dvije godine rada Dalmatinke obilježila je pravna bitka u kojoj su najviše oštećeni – ponovno – radnici. Nakon višestrukih zahtjeva za stečajem, on je naposljetku i proglašen 2009. godine.³ Novinski članak objavljen nekoliko mjeseci prije zatvaranja opisuje kako su radnici, u očajničkom pokušaju da ukažu na uvjete u tvorničkim halama, preko noći provalili u tvornicu.

Gotovo je, ubili su je – komentirale su radnice plačući prilikom izlaska iz tvornice u srijedu nakon zadnjeg prosvjeda, misleći pritom na tvornicu. [...] Naime, čovjeka se može psihički i fizički uništiti, zgradu srušiti, ali *ukrasti joj dušu, to je zaista rijetkost.* (Perić 2009a, kurziv J. Č.)

Iz ovog ulomka jasno se vidi kako je propast tvornice događaj koji su radnici doživjeli izuzetno emocionalno, a postupno otkazivanje svih struktura pretvorilo se u dugo i bolno iskustvo gubitka radnog mjesta, radničkih prava, ali i dostojanstva. “Oni”, koje se optužuje

³ Ovdje valja naglasiti kako se radi o potpunom prestanku rada tvornice i otpuštanju posljednjih njezinih radnika. No “originalna” Dalmatinka d.d. je stečaj proglasila već 2001. godine, ali je nastavila poslovati pod vodstvom novih vlasnika, Gianfranca i Livia Ladinija, i pod ponešto izmijenjenim imenom Dalmatinka Nova (usp. Paštar 2009). No kako do znatnijih promjena uslijed te izmjene nije došlo, u radu se referiram na tvornicu kao na Dalmatinku, nastojeći time izbjeći zbunjivanje čitatelja s obzirom na kontekst u kojem ovdje raspravljam.

da su tvornicu “ubili”, njezini su tadašnji vlasnici. Intervjui provedeni u okviru ovog istraživanja potvrđuju ovdje izneseni stav o netransparentnoj prodaji talijanskim poduzetnicima. Ipak, unatoč nagađanjima o istinskim motivima novih vlasnika, Gianfranco i Livio Ladini su 2008. godine prodali velik dio zemljišta Dalmatinke novom strateškom partneru (Paštar 2008), da bi šest godina kasnije dobili nepravomoćnu presudu da im se u stečaju tvornice treba priznati dodatnih 44,5 milijuna kuna njihovih potraživanja za isporučenu robu (Gattin Zebić 2014). U isto vrijeme potraživanja radnika, na koja imaju zakonsko pravo, još uvijek im najvećim dijelom nisu isplaćena.⁴ Zanimljivo je pritom upozoriti na prilično suzdržan i gotovo strogo informativan ton medijskih izvještaja na županijskoj razini. Nakon zatvaranja tvornice mediji se koncentriraju na potencijalne kupce ili na ishode sudskih ročišta, ali većinom izostavljaju komentare radnika.⁵ Isključivanje teme radničkih prava i njihove borbe iz medijskog diskursa s vremenom je postalo još vidljivije. Tek se u dva medijska osvrtu na lik i djelo utemeljitelja tvornice, Vice Buljana, mogu iščitati komentari na generalnu situaciju u gradu Sinju, pri čemu je Dalmatinka jedna od osnovnih referentnih točaka (Perić 2009b; Paštar 2013).

Studija slučaja Dalmatinke potvrdit će premisu da konstrukt socijalističke tvornice predstavlja, pojednostavljeno rečeno, neku vrstu historije jugoslavenskog socijalizma u malom. Prateći njezin uspon, vrhunac i pad, pratimo ustvari dinamiku socijalističke modernizacije i prepoznamo neke nedosljednosti samoupravnog socijalizma (Archer i Musić 2017: 44).

RADNIČKA KULTURA I IDEOLOGIJA: UDARNIČKO LICE JUGOSLAVENSKOG RADNIŠTVA

Pokretanje Dalmatinke ranih pedesetih godina označilo je prekretnicu za velik broj ljudi u Sinjskoj krajini, a posebice za stanovnike manjih okolnih sela koji su se prethodno većinom bavili poljoprivredom i stočarstvom, od kojih nisu imali velike prihode.⁶ To se posebice odnosi na žensku populaciju koja je činila većinski dio zaposlenih, jer im je posao izvan kuće zasigurno omogućio određenu razinu emancipacije (Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011; Premuž Đipalo 2016). Naime, već su prvim Ustavom Federativne Narodne Republike

⁴ Kazivačica Mira, koja je dala ostavku nekoliko mjeseci prije zatvaranja tvornice, kaže: “Ja iman dobijeno, znači na sudu, da moran dobit otpremninu ne znan sad koliko je taj iznos s kamatama, koju nisan dobila. [...] Kad je Dalmatinka otišla u stečaj, znači svi idemo na biro, svi ostajemo bez posla. I znači ostaju dugovanja prema radniku, po zakonu Republike Hrvatske. [...] Ja na to iman zakonsko pravo. Ali, država nema para i ne može me isplatit. Bit će kad bude Dalmatinka prodana, biće kad bude ovo... Nije nikad bilo” (Mira).

⁵ Zanimljivo da je među njima 2009. godine bio i zagrebački *Unitas*, koji je bio “spreman uložiti velika sredstva u tehnološku obnovu sinjske tvornice” (usp. Paštar 2009), međutim je njihova ponuda odbijena budući da je bila gotovo upola manja od potraživanja radnika. Dvije godine kasnije, jedan od “pouzdanih kandidata” za kupnju tvornice, tvrtka Frigus Lumen za proizvodnju rasvjetnih tijela dala je radnicima prihvatljiviju novčanu ponudu (usp. Paštar 2010), ali otkup nije realiziran zbog nepoštovanja roka (usp. Maroš 2011).

⁶ Manji dijelovi ove cjeline članka objavljeni su u Čurković 2019.

Jugoslavije žene zakonski bile izjednačene s muškarcima te su im bili zajamčeni pravo glasa, državne povlastice za majke i jednaka plaća,⁷ a stupanjem na snagu Osnovnog zakona o braku iz iste godine potvrđeno je da su muž i žena u bračnoj zajednici ravnopravni.⁸ Iako su se žene morale podrediti beskompromisnom tvorničkom ritmu, očekivanja vezana uz neplaćeni rad kod kuće nisu se smanjivala, pa svojevrstan mit o jednakosti spolova unutar jugoslavenskog radnog sustava valja uzeti *cum grano salis* (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013: 42). Na to upućuju same nekadašnje radnice u svojim kazivanjima. Iako se većinom izjašnjavaju o poštenom odnosu muškaraca prema ženama, kazivačice ih spominju gotovo isključivo kao nadređene, bilo da se radi o “meštru” (šefu pojedinog pogona) ili direktorima. Dakle, rodna segregacija itekako se mogla osjetiti, a slijedom toga žene su, unatoč novoostvarenim mogućnostima za obrazovanje i samostalan rad, bile tretirane kao nekvalificirana radna snaga kojoj je prirodna izvjesna doza poniznosti i spremnosti na zahtjevan, precizan i, u krajnjoj liniji, monoton rad.⁹ Upravo ta premisa, kako u svom tekstu pokazuje talijanska politologinja i povjesničarka Chiara Bonfiglioli, objašnjava veliki postotak ženskih zaposlenica u tekstilnoj industriji (Bonfiglioli 2014: 9).¹⁰

Pa ipak, radnička je kultura stalno mjesto u romantiziranim nostalgичnim narativima o socijalizmu jednako kod žena kao i kod muškaraca. U tim narativima samoupravljanje, samoprijegorni rad i drugarstvo funkcioniraju kao osnovne odrednice kolektivnog identiteta. “Rad radi rada samoga” u širem smislu bio je ideološka okosnica jugoslavenskog duha, deklarativno usmjerenog stvaranju moderne, industrijalizirane i egalitarne države (Radelić 2012). Kontroverzno odstupanje iz “obitelji bratskih komunističkih zemalja” 1948. godine (doneseno Rezolucijom Informbiroa) i redefiniranje modela socijalizma potvrđeno je Zakonom o predaji tvornica na upravljanje radnicima donesenim dvije godine kasnije (Goldstein 2008: 444).¹¹ Uvođenje samoupravljanja, kao manifestan odmak od krutog i

⁷ Prema podacima koje je iznijela Chiara Bonfiglioli u predavanju “*Ženske nesvrstane i jugoslavensko-indijske razmjene u 1970-ima i 1980-ima*”. Predavanje je održano 10. travnja 2019. u okviru Obrazovnog programa Centra za ženske studije u Zagrebu.

⁸ Osnovni zakon o braku, 1946., članak 3. Dostupno na: <http://www.iusinfo.hr/Publication/Content.aspx?Sopi=NNFNJ1946B29A182&Ver=NNFNJ1946B29A182> (pristup 22. 4. 2020.).

⁹ Ne treba zaboraviti i na pogrdne nazive za tvornicu (“kurvinjak”) te zgražanje na koje su nailazile prve generacije radnica zbog toga što su pregaču zamijenile hlačama radne odjeće. Na takav su odnos prema radnicama upozorile Vedrana Premuž Đipalo i Chiara Bonfiglioli, a potvrdio ga je i iskaz kazivačice Marije, koja je navela: “Al jesu govorili, same kurve u tvornici. Ozbiljno, to se je govorilo. Kakve kurve, nisan vidila nikoga doli svoje strojeve i one radnice šta su radile oko mene.” Prosječnu ženu, industrijsku radnicu, prikazao je redatelj Krešimir Golik u kratkom filmu *Od 3 do 22*. Naslov filma odnosi se na razdoblje dana koje mlada Smilja Glavaš, radnica u tekstilnoj industriji, provodi budna kako bi stigla obaviti sve zadatke kao majka, supruga i radnica. Taj trinaestominutni portret u maniri *cinéma vérité* dobro ilustrira ograničenja u potpunoj emancipaciji žena (usp. Bonfiglioli 2019a).

¹⁰ U ovom članku Bonfiglioli se, u okviru ispitivanja utjecaja deindustrijalizacije i postsocijalističke tranzicije na rodne odnose u bivšoj Jugoslaviji, fokusira upravo na radnice u tekstilnoj industriji. Autorica je, između ostalog, svojim istraživanjem obuhvatila i tvornicu Dalmatinka, o kojoj je objavila i kratak tekst koji je uvršten u publikaciju *Što je nama naša Dalmatinka dala* (Bonfiglioli 2017). Višegodišnji istraživački rad zaokružuje njezina knjiga *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of The Yugoslav Textile Sector* (Bonfiglioli 2019b).

¹¹ Informbiro (skraćeno od Informacijski biro komunističkih radničkih partija) bio je savjetodavno tijelo komunističkih partija Europe, osnovano 1947. godine. Rezolucija Informbiroa donesena je 28. lipnja 1948.

hermetički zatvorenog sovjetskog modela, načelno je trebalo profilirati alat za postizanje postavljenih ciljeva prve petoljetke (Čurković 2019).

Socijalistička radnička kultura svoje temelje ima u fenomenu udarništva. Izvorno *udar-nichevstvo*, fenomen je stasao u SSSR-u za vrijeme Civilnog rata, ali je u poslijeratnom periodu i na krilima programatske modernizacije države zaživio i u jugoslavenskom kontekstu. Osim poticanja na rad i produktivnost, udarništvo je u svojim temeljima imalo unaprijeđenje pojedinca u holističkom smislu (Matošević 2015: 31). Ohrabivalo se opće kultiviranje radnika u vidu obrazovanja i uključivanja kulturnih i umjetničkih sadržaja među njihove obrasce življenja, s krajnjim ciljem konstruiranja neke vrste socijalističkog *homo universalisa* koji uspješno ovladava svim kategorijama *dobrog življenja*. Cjelovit se pristup Dalmatinkinim radnicima manifestirao kroz uređenu društvenu prehranu u tvorničkom restoranu, dostupnost liječničke skrbi na mjestu rada, sustavnu izgradnju koja je osiguravala stambene kapacitete, osnivanje sportskih klubova i dobrovoljnih udruženja te organiziranje kolektivnih putovanja i ljetovanja.

S druge strane, ne toliko idealiziran, ali vjeran prikaz genealogije jednog junaka rada daje kulturni film *Slike iz života udarnika* (usp. Matošević 2015: 163–166). Redatelj Bata Čengić (1972), kao jedan od pionira crnog vala jugoslavenskog filma, prilazi tom fenomenu s kritičkog stajališta. Čengić kroz ironijski obojene sekvence prikazuje odnos države prema vlastitim herojima i njihovu motivaciju za rad. Kad je riječ o sveprisutnoj fetišizaciji fizičkog rada (Cvek et al. 2015: 25) u jugoslavenskom socijalizmu, posebice je ilustrativna posljednja scena filma. U njoj se protagonist, proslavljeni ali skromni udarnik Adem, vraća na posao u rudnik i pritom – još ne zacijelivši nakon nesreće koja mu se na istom tom mjestu dogodila – zaključuje kako “živ čovjek sve izdura”. Ovaj je primjer ilustrativan u pogledu požrtvovnosti radnika i odanosti radnom mjestu.

Veoma slična retorika prisutna je završimo li u ranija izdanja Dalmatinkinih tvorničkih novina koje programatski uspostavljaju idealtipsku figuru radnika. Radnička se iskustva, u skladu s time, nerijetko formiraju prvenstveno na tropima o neprekidnom radu pogona i nekoj vrsti produktivnog zanosa koji je obilježavao njihovu svakodnevicu u tvornici. Jasno je da se, barem u prva dva desetljeća intenzivne industrijalizacije, predrevolucionarne ideje o radniku kao nositelju napretka, ali i onome koji će uživati plodove tog napretka (a koje su podrazumijevale kraće radno vrijeme i smanjenje intenziteta rada) nisu podudarale s dominantnim pojmovima samoprijedora, radnih natjecanja i intenzivne akceleracije rada (Radelić 2012: 141). No, upravo je samoupravljanje kao osnovna odrednica jugoslavenskog tržišnog socijalizma tijekom sedamdesetih godina pogodovalo formiranju neke vrste “jugoslavenskog sna” i razmahivanju potrošačkih navika radnika i radnica (usp. Duda 2018: 96).

Jednako tako, te su vrijednosti bitna sastavnica u kazivanjima nekadašnjih radnica, koje ih upleću u svoje iskustvo u manjoj ili većoj mjeri. Kako sam istraživala upravo njihovu

godine i označila je isključenje Jugoslavije iz te zajednice jer se odbijala podvrgnuti zahtjevima staljinističke vlasti koja je unutar Informbiroa imala dominantnu poziciju.

perspektivu, u sljedeća dva poglavlja nastojat ću jezgrovito prikazati narav odnosa radnika prema tvornici, kao i razloge zbog kojih prisjećanje na radno iskustvo iz današnje perspektive za njih pobuđuje nostalgiju za iščezlim vremenom i vrijednostima.

ŠTO JE NAMA NAŠA DALMATINKA DALA: VRIJEDNOST RADA I TVORNICA KAO DIO OSOBNE POVIJESTI

U prikazivanju odnosa radnik – tvornica korisni su koncepti koje je uvela švedska antropologinja Birgitta Svensson (1995). Svensson usmena svjedočanstva svojih sugovornika tumači kroz dvije razine: životnu priču (engl. *life story*) kao subjektivan doživljaj i sjećanje na vlastiti život pojedinca, te životnu povijest (engl. *life history*) kao set društvenih i kulturnih čimbenika koji tvore okvir unutar kojeg se individualne priče odvijaju (Čurković 2019). Naglasak je na tomu da te dvije razine interferiraju i ovise jedna o drugoj, što je moguće primijeniti na ispitivanje uloge koju institucija (u ovom slučaju tvornica) ima u formiranju identiteta pojedinca i obrnuto, jer interakcija pojedinaca također oblikuje i učvršćuje identitet institucije (ibid.: 61). Iako govorimo o društvenom, dakle kolektivnom sjećanju, oni koji se sjećaju su upravo pojedinci, a u optici socijalističkog samoupravljanja radno je mjesto (tvornica) svakog pojedinca bilo “središte njegova društvenog univerzuma” (Woodward 2009: 78). Započet ću s iznošenjem nekoliko zasebnih elemenata važnih za definiranje stava radnika naspram tvornice, da bih zatim ukazala na utjecaj političkih i ekonomskih podrtavanja na njihov odnos prema radnome mjestu.

U mnogim kazivanjima o posebnostima i prednostima rada u Dalmatinki nerijetko se izdvajaju pripovijedanja o radničkom restoranu. Otvoren je 1977. godine, a objave o tome događaju u tvorničkom listu su, osim detaljnih uputa za korištenje restorana, prenijele i na log glavnog direktora prema kojem je potrebno “poboljšati disciplinu, osobito pri dolasku i odlasku s posla i korištenju novog restorana” (s. n. 1977). Prisutnost restorana u pričama mojih sugovornica nadišla je moja očekivanja – sve su ga one opisivale kao nešto što je uvelike olakšavalo njihov boravak na poslu, i to ne samo u pogledu fizičke potrebe za obrokom na poslu. Naime, budući da su tijekom obavljanja posla bile više-manje u potpunosti vezane za strojeve, svakodnevi odlasci u restoran bili su ujedno prilika za socijalizaciju. Mnoge žene koje su radile u Dalmatinki potjecale su iz obitelji u kojima su prihodi bili oskudni, a otvaranje restorana svakom je radniku omogućavalo cjelovit obrok tijekom, ali i nakon radnog vremena. Dakle, otvaranje restorana u Dalmatinki – uz koji se često veže epitet “najbolje spize u Sinju” – utjecalo je na promjenu životnog standarda mnogih radnika. O toj vrsti skrbi za radnika svjedoči i Lucija, koja tvornicu doživljava prvenstveno kroz svoje radno iskustvo kuharice u restoranu:

Ma eto, nisam tri godine u pogonu radila... Moj je meštar mene posla u restoran, ispočetka kad je tribala ispomoć u starome. Al je vidio da sam dobra i onda sam prišla u restoran, kad se novi otvorio. To je bio restoran suvremen, sve smo imali, teće, lonce

velike. Nema, mi smo radile, to ujutro marena, u podne, popodne... A najgore je kad si u noćnoj bilo, jer onda kuvaš i moraš još sve pripremit za drugu smenu. (Lucija)

Stambena politika tvornice nakon 1955. godine omogućila je velikom broju radnika stanove ili, od 1963., povoljne kredite za izgradnju kuća (Pavlinušić 2017: 17). Prema Pravilniku o korištenju sredstava za stambenu izgradnju iz 1970. godine kredit ili stan mogli su dobiti i bivši radnici u mirovini, pod uvjetom da imaju minimalno pet godina radnog iskustva i da se kuća gradi, odnosno stan nalazi na području grada Sinja (s. n. 1970). Vedrana Premuž Đipalo u svojem radu prenosi slučaj u kojem se radnik Dalmatinke obraća tvornici s uvjetom da mu se stambeno pitanje riješi do datuma ženidbe, što pokazuje da su zahtjevi za stanom ili kreditom uzeli maha (usp. Premuž Đipalo 2016: 180) i da se ta mjera široko primjenjivala tijekom sedamdesetih godina.

Veliku pozornost tvornica je posvećivala i putovanjima, ljetovanjima i priznanjima s ciljem jačanja kohezije unutar radničkog kolektiva. Radnici su za uspjeh na radu bili nagrađivani zlatnim i srebrnim medaljama, a nerijetko i putovanjem ili ljetovanjem. Tako se s ponosom ističu, primjerice, dobivanje “srebrene medalje od predsjedništva [...] iz Beograda”, ili zlatnog sata za dvadeset i pet godina rada, što je bio slučaj s mojom kazivačicom. Grupni izleti, radne akcije (sinjski olimpijski bazen izgradile su u velikoj mjeri upravo neke od prvih radnica Dalmatinke!) i tzv. fond solidarnosti, koji su održavali sami radnici izdvajanjem od plaća, samo su neke od sastavnica radničke kulture kojih se oni sa simpatijom prisjećaju. Nadalje, priče o putovanjima u gradove Jugoslavije kontinuirano se prepričavaju, a ljetovalište Strožanac nadomak Splita mjesto je uz koje velika većina veže svoje uspomene. Odmaralište se spominje i u glasilu Dalmatinke: na naslovnici jednog srpanjskog izdanja iz 1982. godine upozorava se, primjerice, da “odmoru radnih ljudi treba pokloniti dužnu pozornost [...] pošto nam ne može biti svejedno kako će nam radni ljudi biti spremni da se poslije odmora uhvate u koštac s novim i težim radnim zadacima”, bez obzira na to što isti broj časopisa donosi i tekst “(Ne)prilike u proizvodnji”, koji niže navode o “poremećaju u proizvodnji Jugoslavije” i “vrlo teškoj situaciji u zemlji” (s. n. 1982). U tom razdoblju dolazi i do transformacije odnosa radnika prema radu, poslodavcu i državnim strukturama.

Paralelno, dolazi i do reza u priči o Dalmatinki: narativ se radnika na tom mjestu prelama i razdjeljuje na prije i kasnije, iako često s nejasno definiranim vremenskim razgraničenjem. Deskripcije i sjećanja na ono što je bilo *prije* počivaju na konstruktivnoj tvornici kao univerzalnog izvora boljitka, “hraniteljice” svojih radnika, ali i svih drugih građana Sinja jer “[s]amin tin šta je plaću imala Dalmatinka koja je imala 3000 radnika, automatski ti je cili grad radio. Radili su i mesari, i frizeri, i školstvo i... sve je radilo”. Sigurnost – materijalna, egzistencijalna, pa i emotivna – čvrsto je vezala radnike za tvornicu. Osim redovitih primanja, mogućnost tzv. *viškova* i *trinaeste plaće* jačala je osjećaj zadovoljstva i motivaciju za rad. Uz to, radnici su zasigurno osjećali i izvjesnu *odgovornost*, budući da su redovitim izdvajanjima omogućavali funkcioniranje postrojenja.¹² Upravo to vrijeme zahvaća nostalgija koja

¹² Radnici Dalmatinke izdvajali su dio svojih primanja u svojevrstan fond za modernizaciju strojnog parka i održavanje tvornice. Takva praksa zasigurno je pomogla i pri nadogradnjama kompleksa. Godine 1977.

je prisutna u kazivanjima. S druge strane, *poslije* je u svijesti radnika obilježeno opadanjem financijske i emocionalne sigurnosti radnika, a proporcionalno s time i radnog morala i entuzijazma. U već zahuktaloj situaciji ekonomskih neperilika, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj* u izdanju iz 1986. godine navodi: “Primijećeno je također da je spona zajedništva između tvornice i radnika, koja je prije postojala i bila faktor povezanosti, danas svedena na minimum” (s. n. 1986). Taj proces kazivačica Katija tumači na sljedeći način:

Jer radnik je najbolje zna. O svom poslu, o svom stroju i o svojoj organizaciji. *Radnika se do tih godina slušalo i poštivalo*. Ali u većini slučajeva, tada je počelo – *on je stručan i on će* [...] Počelo se je to sa i tim idejama poluproizvoda, ušparat na ovome i onome... To se tako nije moglo. Možda da su se uvodile novine [...] Jer kao šta je Dalmatinka radila, znači kad je počela radit ona je samu sebe modernizirala s vremenom. *Radnik ju je modernizira svojim izdvajanjem*. Jedan dio plaće se je uvijek izdvaja za obnovu strojnog parka, i same firme. Međutim, više nije bilo ulaganja. A radniku nisi dava plaću, i onda je tu počelo nezadovoljstvo radnika i... Sve skupa, kulminiralo ti je upravo tako da dobiješ, ne samo nekvalitetan proizvod nego da ne dobiješ ništa. A onda taj početak 90-ih [...]. Jednu te istu kutiju konca prodava si po različitoj cijeni, di si moga, komu i šta. I to se normalno u poslovnom svitu zna. Sazna se, i gubiš tržište. [...] Ma to je, u tom prijelazu iz socijalizma u kapitalizam izašlo na površinu... Pokazalo se ustvari, ta privatizacija – lopovluk. Jer sve što se je počelo od rata na ovamo, ne samo Dalmatinka nego industrija cile države, to je... Kao da je neko gurnuo da ode u propast. (Katija, kurziv J. Č.)

Dakle, *poslije* se ovdje asocira s postupcima viših instanci, odnosno političkim ili odlukama rukovodstva poduzeća. Iskazi mojih kazivačica podudaraju se u neodobravanju strateških poteza tehnokracije i potvrđuju premisu o “dihotomiji između plavih i bijelih ovratnika” koja je u kasnoj fazi socijalizma bila sve prisutnija (Archer i Musić 2017: 55).

POGLED UNATRAG: MAPIRANJE NOSTALGIJE U NARACIJAMA O UGASLOJ TVORNICI

Sjećanja na *bolja vremena* gotovo su bez iznimke prožeta nostalgичnim tonom. U knjizi *The Future of Nostalgia* Svetlana Boym (2001) potanko analizira taj pojam – naizgled apstraktan, neuhvatljiv i možda odveć *literaran* – da bi ispitala ulogu nostalgije u post-socijalističkom kontekstu. Boym definira nostalgiju kao “afektivnu čežnju za zajednicom s kolektivnom memorijom, čežnju za kontinuitetom u fragmentiranom svijetu” (ibid.: 11), koja posreduje “između individualnog i kolektivnog sjećanja” (ibid.: 65). I Mitja Velikonja bavi se mrežom pitanja što izranjaju iz pop-kulturnog tumačenja prošlosti i tzv. industrije nostalgije na temelju reminiscencija na SFRJ i ličnost Josipa Broza Tita (Velikonja 2009a).

dogodilo se posljednje proširenje i tada je pokrenuto nekoliko novih pogona, što je rezultiralo otvaranjem 400-tinjak radnih mjesta i povećanjem proizvodnje konca za šivanje za više od 30 posto (Pavlinušić 2017: 15).

Definirajući je kao “retrospektivnu utopiju”, ukazuje na nekoliko mogućih objašnjenja za sveprisutnost nostalgije u svakodnevnom životu, medijima, umjetničkim i aktivističkim radovima te industriji zabave (ibid.: 547). Dakle, promotrimo li nostalgiju iz tog rakursa, uvidamo da je ona jedan od faktora koji ukazuje na situaciju u aktualnom vremenu.

Kako su pokazale aktivnosti projekta “Dalmatinka – Sinj”, fotografije iz proteklog stoljeća izazvale su val iznošenja osobnih iskustava bivših radnika, ali i njihove djece koju je “Dalmatinka othranila”. Komentari na društvenim mrežama, ali i u izravnoj komunikaciji s građanima i bivšim radnicima odišu žaljenjem za *tim* vremenom, za jednako neodređenim, nasumičnim trenucima koji su bili sastavnim dijelom svakodnevice *nekad* te naprosto zajedništvom u kojem su radnici egzistirali kao ravnopravni sudionici. Tako je, primjerice, fotografija radnica Dalmatinke pred hrpom novčanica izazvala posebno pozitivne reakcije i veliki broj “lajkova” na društvenoj mreži Facebook, s komentarima poput:

*Zlatno doba. I ja sam kao dijete osjetila ljepotu Dalmatinke i majčina osmijeha prilikom svakog njenog odlaska na posao. Bez nerveze, stresa... Bez pitanja hoće li bit plaća, a danas... Praznina i ogorčenje! [...]*¹³

U polustrukturiranim razgovorima s nekadašnjim radnicama Dalmatinke nastojala sam poticati slobodne refleksije kazivačica u namjeri da tijekom našeg razgovora razotkrije memorijska sidrišta, fragmente prošlosti koje one same prepoznaju kao najbitnije. U pravilu, izravno su adresirale “dobra stara vremena” u kojima, objasnila je jedna od njih, “smo bili osigurani i imali koliku-toliku plaću...”, uz “fiksno radno vrime, plaćeni godišnji odmor”. “Bilo je”, nastavlja, “*teških ali i lipih dana u našoj tvornici*, radilo se punom parom, al smo se znale i lipo družiti, pa i zapivati. Žao mi je šta je ovako sve završilo” (kurziv J. Č.). Te iskaze potvrđuje usporedba s rezultatima drugih istraživača (usp. Bonfiglioli 2017; Premuž Đipalo 2016). Usmena su svjedočanstava bivših radnica i radnika u istraživanjima ovoga tipa jedan od ključnih metodoloških alata (Archer i Musić 2017: 56–57). Međutim, u analizi diskursa valja zadržati određenu količinu skepse, jer su pojedini dijelovi kazivanja, kako je i ranije naznačeno, motivi i slike inkorporirani u taj kolektivni narativ koji katkad ne odgovaraju toliko individualnom iskustvu koliko kolektivnom sentimentu (Čurković 2019).

Posebno emotivnim tonom odiše kazivanje gospođe Marije koja je u tvornici provela cijeli svoj radni vijek, počevši od 1953. godine (dakle, pripada upravo prvim generacijama radnika Dalmatinke). Njezino kazivanje stoga je naglašeno nostalgično i, u usporedbi s kazivanjima nešto mlađih žena koje su iskusile i propadanje tvornice, mnogo manje kritički intonirano. Pripovijedajući mi o samim počecima, prisjetila se kako je posao u tvornici mnogo značio za njezinu obitelj, ali i obitelji njezinih kolegica, iako je novi životni ritam bio vrlo zahtjevan za žene koje po povratku s posla nisu bile pošteđene kućanskih, a često i poljoprivrednih poslova. Dok je na pitanja o političkom kontekstu i ustroju tvornice imala prilično suzdržane odgovore, društveni aspekt rada u tvornici bio je osnovna komponenta

¹³ <https://www.facebook.com/dalmatinkasinj?fref=ts> (pristup 20. 10. 2019.).

njezina kazivanja te je kontinuirano isticala međusobno poštovanje i empatiju među kolegama ali i nadređenima:

Bile smo društvene. Bile smo jako jedna prema drugoj dobre i plemenite. Sve je bilo drukčije. Volio se, svit se volio... Puno ljubavi. Vidi, nas je bilo dvanaest ja mislin. Šta ko nema jedna drugoj donesemo, i svi imamo. Vidi, lito, ja nosin grožđa, nosin svega svojin prijama. Kad su počeli oraji, nije bilo osobe u mom pogonu da meni nije donila kesu oraja. Tako je bilo, ti meni ja tebi. (Marija)

Pribjegavanje nostalgiji kao kompenzacijskom alatu uslijed jedne vrste krize identiteta u slučaju Dalmatinko odnosi se na nestajanje kolektivnog radničkog tijela, odnosno ukidanje strukturalne organizacije njihova života i rada, uslijed čega su naprasno bačeni u neo-međeni "limb" postsocijalističkog i postmodernog individualiteta, a čvrste i sigurne veze unutar nekadašnjeg kolektiva su nepovratno prekinute. Upravo nezadovoljstvo aktualnim trenutkom možemo tumačiti kao jedan od okidača za buđenje sjećanja, a "reaktualizirani simboli i stereotipna mjesta" (Jambrešić Kirin 1995: 180) pritom postaju temeljima na kojima se sjećanje konstruira.

NOVE PERSPEKTIVE: REVITALIZACIJA SJEĆANJA NA DALMATINKU

[K]ako je propala Dalmatinka propalo je i još hrpu stvari vezanih uz nju. [...] zapravo utoliko nama Dalmatinka i je zanimljiva, jer mi se ne fokusiramo samo na život unutar ta četiri zida tvornice i ustroj tvornice, nego upravo na udio koji je Dalmatinka imala u razvijanju cijele zajednice i sredine. (Nikola K., 30. 12. 2014)

Poglavlje o novim perspektivama započinjem citatom iz intervjua provedenog u prosincu 2014. godine s Nikolom Križancem, jednim od troje inicijatora projekta "Dalmatinka – Sinj", koji u posljednjih pet godina kroz izložbeno-istraživačku djelatnost nastoji materijalizirati sjećanje lokalne zajednice, građana Sinja, a tiče se radničke kulture, društvenog života i ekonomskog razvoja grada. Voditelji projekta od početka su otvoreni za prikupljanje različitih materijala od građana i građanki, od kojih su mnogi bivši radnici i radnice tvornice. Uz velik broj fotografija, radnih knjižica i tvorničkih brošura, originalnog konca te dijelova strojeva i opreme koje su prikupili, posebnu su pozornost posvetili prikupljanju iskustava povezanih s radom i životom uz Dalmatinku. Osim pokretanja Facebook stranice kao diskurzivne platforme za razmjenu iskustava, snimili su i kratak film u kojem su osim dogovorenih intervjua s nekoliko bivših radnica, obuhvatili i razgovore s nasumce odabranim građanima i građankama,¹⁴ a uspješno su se povezali s ostalim inicijativama ovog tipa i muzejskim institucijama. Svaki je od članova projektnog tima istraživanju pristupio iz vlastita rakursa, no treba naglasiti da su oni, zahvaljujući humanističkom i umjetničkom obrazovanju i profesionalnom radu u tim područjima, upoznati s terminologijom vezanom

¹⁴ Videozapis je dostupan na: <http://vimeo.com/104534639> (pristup 15. 12. 2019.).

uz društveno sjećanje, dakle svjesni prirode i dosega svojih zahvata. Tako su kao proširene ciljeve projekta u uvodnom tekstu popratne publikacije naveli:

osvještavanje i valorizacija kulturnog naslijeđa i pojma industrijske baštine grada Sinja, posebno tvornice i predionice konca Dalmatinka – Sinj, osvještavanje i bilježenje specifičnosti rodne pozicije u lokalnom kontekstu, senzibiliziranje lokalnog stanovništva i stručnjaka za temu nematerijalne industrijske baštine, bilježenje lokalne memorije te stvaranje svojevrsnog arhiva koji se sastoji od fotografija, dokumenata, audio i video zapisa i sl. (Modrić et al. 2017: 7)

Motivacija za ovako opsežan zahvat proizišla je iz situacije u kojoj je Dalmatinka – kao amalgam rada i radništva, politike, ideologije i kulture življenja – postupno ali sigurno počela podlijegati procesu pasivnog zaborava (usp. Assmann 2010). Ova razina zaboravljanja odnosi se na zanemarivanje, previđanje pojava, objekata, simbola, i njihovo postupno raspršivanje i nestanak iz sjećanja (usp. *ibid.*: 99), kakvo bez previše zadržke možemo dijagnosticirati i u slučaju Dalmatinke poslije posljednjeg stečaja. Tako generacije Sinjana rođene ranih 1990-ih svoje prve asocijacije na tvornicu vežu uz krizno stanje u razdoblju kasnih 1990-ih i početka 2000-ih. Kao što pokazuju prvenstveno svjedočanstava bivših radnica, *zlatne godine* tada su već odavno bile dijelom prošlosti, a prava i privilegije koje su imali radnici više nisu bili tema razgovora; mjesto su u svakodnevnoj komunikaciji ali i medijskom diskursu, kao što sam opisala, ustupili zabrinjavajućim podacima o postupnom propadanju tvornice na materijalnoj, ali i moralnoj razini te neuspješnim pokušajima “održavanja tvornice na životu” od strane nekolicine preostalih radnica. Inicijativa za revitalizaciju sjećanja na Dalmatinku nastoji je vratiti u obzor građana, uputiti mlađe stanovništvo na pozitivne i obimne transformacije koje je osigurala gradu, kao i otvoriti diskurzivni prostor za sve one koji se žele prisjetiti vlastitog iskustva: “Mladi da nauče, stari da ne zaborave” (Nikola K.).

Izvorno su vrijedna arhitektura tvorničkog kompleksa i stambena politika Dalmatinke bili u fokusu istraživačkog rada projektnog tima, no mnogobrojna svjedočanstva s kojima su se susreli preorijentirala su projekt na društvenu dimenziju rada u tvornici, doprinos javnom gradskom standardu i emancipatorni potencijal tvornice za radnice.¹⁵ S obzirom na to da je od svog početka projekt otvoren za suradnju i doprinos svih građana putem Facebook stranice, pokazalo se kako najviše pozitivnih komentara privlače fotografije grupa radnika ili njihovih slobodnih aktivnosti. Svi prikupljeni artefakti iz tvornice, dokumentacija te video-radovi, zajedno s detaljnim kronološkim pregledom, izloženi su u studenom i

¹⁵ Kompleks Dalmatinke projekt je jednog od pionira industrijske arhitekture sredine 20. stoljeća, Lavo-slava Horvata. Prema riječima povjesničarke arhitekture Zrinke Paladino, odlikuju ga “jednostavnost i čistoća arhitektonske zamisli s postignutom funkcionalnošću prostora desetljećima [koja] je nakon izgradnje izazivala uvažavanje arhitektonske i tekstilne struke u svijetu” (usp. Paladino 2011: 383). Paladino, nadalje, Dalmatinku smješta među najbolja arhitektova ostvarenja poslijeratne industrijske arhitekture, a (za to vrijeme) napredna konstrukcija i oprema osiguravali su ugodno radno okruženje. Voditelji projekta “Dalmatinka – Sinj”, ujedno i autori izložbe i popratnog kataloga, honorirali su vrijednu arhitekturu postavljajući info table na način da evociraju karakteristični nagib krovšta kompleksa Dalmatinke.

prosincu 2017. godine u prostorima sinjske Galerije Sikirica. Izložba je gostovala i zagrebačkom Tehničkom muzeju, a projekt je predstavljen u Zagrebu i Labinu.

Prema kanonskoj definiciji koju je ponudio francuski povjesničar Pierre Nora, *mjesto sjećanja* uz konkretne lokalitete podrazumijeva i različite prakse, poput komemoracija i proslava, dokumente i zapise, sve vrste simbola, strukturirane narative, pa čak i pojedinačne povijesne ličnosti; svaku pojavu u kojoj se neko sjećanje konkretizira i koja je uporišna točka za to sjećanje (Nora 2006: 37). Stoga možemo zaključiti da se u slučaju Dalmatinke ne radi o mjestu samo u doslovnom, fizičkom smislu nego i u onom simboličkom, gdje se teži prizivanju događanja iz prošlosti i njihovoj reintegraciji u svijest prvenstveno lokalnog stanovništva, konstruirajući tako značajan marker u prostoru i u povijesti grada.

Premda su me voditelji uputili na to da projekt ne teži nekoj vrsti političke provokacije, njihov opis reakcija javnosti pokazuje da su tih konotacija svjesni, a među nekolicinom medijskih osvrtu na izložbu da se iščitati kako je njihov čin shvaćen i kao politički. Tako jedan novinski članak izložbu opisuje kao “neuvijeno slavljenje socijalizma”, navodeći kako je “Sinjskom izložbom industrijska kultura Hrvatske dobila svoj dosad najbolji spomenik, a može se preuzetno reći da ni jedan njen dio danas nije rasvijetljen tako u tančine kao što je Dalmatinka” (Pavičić 2017). U razdoblju od dva mjeseca izložbu je posjetilo nešto manje od dvije tisuće ljudi, a knjiga dojmova koju su vodili zaposlenici galerije ispunjena je brojnim zapisima posjetitelja, od kojih je pozamašan broj upravo bivših radnika. Jedan od njih je posebno snažan u pogledu osvrtu na nasljeđe Dalmatinke:

Ovo je svjedočanstvo na osnovi 25 godina provedenih u Dalmatinki i dok me sjećanje još služi. Ovo pišem zbog toga, jer sam u novinama pročitao, da je preostalih 300 uglavnom radnica, otišlo na grob osnivača Dalmatinke Vice Buljana i upalilo svijeće i tada sam od teške tuge gorko zaplakao. *Danas bi trebale sinjske vlasti redovito svake godine svečano obilježiti u taj dan to ime. Taj dan bih usporedio s danom oslobođenja Vukovara, a ne namjerno zaboravljati prošlost koja je duge godine hranila naš cijeli kraj, više od pola stoljeća, više od 60 godina. [...] jer je to ustvari najveći datum u povijesti sinjskoga kraja, a po mom mišljenju [...] važnije i od Gospine “pobjede”! [...] Po mome shvaćanju ova vrijedna izložba TREBALA BI BITI STALNA POSTAVA!!! TAKAV JE MUZEJ PUNO VAŽNIJI OD MUZEJA SAMO ZA JEDNOG ČOVJEKA SIKIRICU!* Ovo je napisano najkraće, jer bih mogao napisati cijelu knjigu. I. M., Sinj 08.01.18. (kurziv J. Č.)¹⁶

U ovom svjedočanstvu iščitava se privrženost tvornici iz perspektive pojedinca, nekadašnjeg radnika u tvornici. Ona je posebice naglašena izjavom koja tvornicu prema značaju smješta uz bok Gospi Sinjskoj i sadržava implicitan politički komentar. Ovdje se iznova javljaju figura Vice Buljana, pozivanje na *drugarstvo* i jukstapozicija prošlosti i sadašnjosti. Premda je gospodin koji je ispisao komentar ponešto rječitiji od drugih posjetitelja što su se zadržali na rečenici ili dvije, prisjetimo li se na trenutak svjedočanstava čije sam dijelove

¹⁶ Materijale mi je ljubazno ustupila Dragana Modrić, voditeljica Galerije Sikirica i jedna od organizatorica projekta.

ranije iznijela, podastire se nekoliko dodirnih točaka, što potvrđuje da su značenja koja se upisuju u Dalmatinku izrazito pozitivna.

Kao što to navodi Paul Connerton, “želimo li oživjeti [takva] sjećanja, dovoljno je upraviti pažnju na prevladavajuće interese grupe i slijediti tijek njima uobičajenih razmišljanja. [...] Vrsta asocijacije koja omogućava zadržavanje sjećanja nije toliko stvar sličnosti ili dodira, nego prije zajedništva i razmišljanja” (Connerton 2004: 56). Dajući glas pripadnicima lokalne zajednice, prvenstveno bivšim radnicima tvornice, projekt “Dalmatinka – Sinj” otvorio je prostor za promatranje načina na koji *životne priče* interferiraju sa *životnom poviješću* (Svensson 1995). Interakcija radničkog kolektiva i tvornice kao svojevrsnog organizma, ali i njezin utjecaj na život i *ritam* grada u cjelini, esencijalan su dio sjećanja na tvornicu. Utoliko naslov *Što je nama naša Dalmatinka dala*, koji se oslanja na dobro poznatu frazu narodnooslobodilačke borbe, potvrđuje izvjesnu požrtvovnost Dalmatinkinih radnika kada se radi o tvornici. Tako se u primjeru svjedočanstva iz knjige dojmova, kao i u kazivanjima mojih kazivačica, uočava diskurs koji je prisutan i u periodici koju je izdavalo poduzeće, a temelji se na idejama predanog rada, napretka, zajedništva i sigurnosti. Ako ćemo suditi po odazivu građana Sinja najprije prikupljanju materijala, a zatim i izložbi, interes za održavanje kulture sjećanja postoji, a ovakve prakse posreduju u stvaranju “okvira unutar kojih su [njihova] sjećanja lokalizirana” (Connerton 2004: 56).

Tematiziranje radničke kulture, propitivanje uloge žene u socijalističkom društvu, industrijske baštine, revalorizacija modernističke arhitekture i njene kulturno-umjetničke, kao i socijalno-povijesne vrijednosti (Bonfiglioli 2014; Bodrožić i Šimpraga 2016; Duda 2017), aktualne su prakse koje smjeraju oslobađanju spomenika (u njihovom materijalnom i nematerijalnom obliku) ideološkog bremena koje ih je nakon pada bivše države zaključalo u “zamrzivač povijesti” (Škrbić Alempijević i Mathiesen Hjemdahl 2006: 17). U kontekstu tih praksi treba promatrati i projekt “Dalmatinka – Sinj”, a to djelomično objašnjava i činjenicu da je ova “restauracija” Dalmatinke preskočila obračunavanje s razdobljem nakon što je tvornica privatizirana. Razdoblje nakon konačnog stečaja 2009. godine obilježeno je, naime, neodrživim rješenjima, otpuštanjima velikog broja radnika i kontinuiranim pogoršavanjem uvjeta rada.¹⁷

Unatoč tomu što ova inicijativa tvornicu u fizičkom smislu nije oživjela, pokazala je kako je njezino nematerijalno nasljeđe živa i značajna kategorija u društvenom sjećanju lokalne zajednice. No civilni angažman nije spriječio likvidaciju tvorničkog kompleksa krajem kolovoza 2018. godine, na čijem bi mjestu trebala niknuti poslovna zona koja će osigurati od 300 do 500 radnih mjesta u prvom redu za građanke i građane Sinja (Paštar 2018). Međutim, predviđeni poslovni prostori, unatoč najavama investitora, još nisu realizirani, a pitanje je hoće li profit na bilo koji način biti preusmjeren na isplaćivanje zaostataka radnicama.

¹⁷ Treba spomenuti da su izuzetak isječci iz video-rada umjetnice Neli Ružić, tada tek u nastajanju pa je izostala kontekstualizacija. Dva su kratka filma vezana uz Dalmatinku (*Do konca* i *Ana*) u cjelini predstavljena u okviru izložbe “Skrojene budućnosti?” u Tehničkom muzeju u Zagrebu 2019. godine te iste godine i u Galeriji Sikirica u Sinju na izložbi pod naslovom “17:16”.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nastojeći rekreirati sliku tvornice Dalmatinka koja je kontinuirano prisutna kao referentna točka u brojnim nostalgично intoniranim pripovijestima, krenula sam od samih temelja, odnosno ideološke osnove pojma radništva. Fokusrajući se na konstrukciju sjećanja, kao i najizraženija uporišta tog sjećanja, značajan dio istraživanja posvetila sam razgovorima s kazivačima. Prateći njihova kazivanja, iznijela sam nekoliko elemenata na kojima grade svoja sjećanja i dotaknula se pojma nostalgije i prisutnosti nostalgije u naracijama o prošlosti. Pritom, oslonila sam se i na tekstove koji su se objavljivali u tvorničkim novinama.

Ukazala sam također na djelovanje političkih strujanja osamdesetih i devedesetih godina na poslovanje tvornice i status radnika, temeljeći svoje tvrdnje na *osobnim povijestima* koje su mi ustupile kazivačice. Na tragu misli da se “sjećanja nikad ne oblikuju u zrakopraznom prostoru, a motivi pamćenja nikada nisu čisti” (Young 2006: 199), nastojala sam rasvijetliti vezu između radnika i tvornice, te komponente radničke kulture koje služe kao oslonac za konstrukciju sjećanja. Pokazalo se kako je u formiranju gotovo simbiotske povezanosti s tvornicom značajnu ulogu imala sredina u kojoj je tvornica osnovana.

U posljednjem dijelu rada o crtala sam reaktualizaciju narativa o tvornici pod okriljem projekta “Dalmatinka – Sinj”. Inicijativa koju sam predstavila pridružuje se korpusu sličnih akcija kojih je posljednjih deset godina sve više.¹⁸ Naspram detaljnom kronološkom pregledu i vrlo jasno artikuliranoj glorifikaciji određenih univerzalnih vrijednosti na krilima parole “Tvornice radnicima!”, na izložbi u Sinju razdoblje devedesetih i ranih dvijetisućitih godina predstavljeno je u vrlo malom opsegu. Tek jedan od tekstova u publikaciji koja prati izložbu progovara o “četvrtstoljetnoj regresiji u gradu Sinju” (Magdić 2017), dotičući se pritom “osjećaja bezizlaznosti koji blokira” (ibid.: 79), ali i podastirući opaske koje bi trebale motivirati građane da se, osim na nekad slavnu, ali dramatično završenu povijest,

¹⁸ Poseban interes za ovu vrstu baštine počeo se buditi nakon 2014., koja je proglašena Godinom industrijske baštine na europskoj razini. Jedan od najeklatantnijih primjera je organizacija *Festivala Željezara* u prostorima industrijskog pogona željezare i naselja Caprag u Sisku, pod vodstvom umjetnika Marijana Crtalića, koji je za cilj imao potaknuti reanimaciju prostora izuzetne vrijednosti u kulturnom, industrijskom, ali i općem društvenom kontekstu. Na tom tragu je i projekt “Jugoplastika”, koji su 2011. godine pokrenuli članovi Udruge za kulturu i vizualnu umjetnost Organizacija udruženog rada (OUR), čiji naziv već sadržava subverzivni podtekst. Jedna od akcija udruge izvedena u studenom 2012. je bila i postavljanje plakata koji obilježavaju 60. godišnjicu Jugoplastike u splitske gradske autobuse linija koje su u prošlosti prometovale do tvorničkog kombinata. U pogledu specifično tekstilne industrije, spomenimo projekt “PKRK: Projekt višegodišnjeg nasada jabuka” iz 2015. godine, kazališnu predstavu koja propast tekstilne industrije, s naglaskom na zagrebačko Kamensko, prevodi u performativni rad skupine umjetnika (Csilla Barath Bastaić, Mia Biondić, Nina Gojić, Ivana Krizmanić, Bojan Mucko, Romina Vitasović Lučić, Silvio Vovk). U 2019. godini realiziran je i opsežni EU projekt “Skrojene budućnosti” pod vodstvom Tehničkog muzeja Nikola Tesla u Zagrebu i u suradnji s Tekstilno-tehnološkim fakultetom u Zagrebu. Projekt je osmišljen s ciljem “obnavljanja raskinute veze između umjetnosti/kulture i radnika. Temelji se na suvremenim praksama participativne umjetnosti koje ukidaju poziciju pasivnog promatrača i uključuju publiku u kreativan proces stvaranja umjetničkog djela. U fokusu je razmjena znanja između radnica/ika i umjetnica/ika, pri čemu se godinama zanemarivano i degradirano znanje o procesima rada revalorizira te uz sjećanja o radnim uvjetima i radničkoj svakodnevnici postaje umjetničkim sadržajem” (preuzeto s web-stranice projekta <http://skrojene-buducnosti.eu/>, pristup 21. 12. 2019.).

osvrnu k suvremenosti i novim mogućnostima za revitalizaciju sinjske ekonomije. Ovom britkom pledoajeju unatoč, izvjesna trauma koju je posljednjih desetak godina postojanja Dalmatinke ostavilo na radnički kolektiv stvarna je i, izgleda, još uvijek bolna tema. Nije bilo jednostavno o tom razdoblju dobiti konstruktivne informacije, pa su se kazivačice, uz izuzetak jedne od njih, na spomen ove teme najčešće povlačile. S obzirom na nedostatak stručne literature i arhivskih izvora o tom razdoblju, nastojala sam, barem onoliko koliko je to bilo moguće na temelju medijskih izvještaja i sekundarnih izvora, rekonstruirati sliku Dalmatinke u zalasku zajedno s posljedicama tog procesa.

Na temelju svega navedenog nazire se misao kako je, za razliku od zamagljivanja socijalističke prošlosti – orkestriranog od strane dominantne politike, ali zapravo nikad adoptiranog u kulturi sjećanja stanovnika grada – pad *hraniteljice* prešutno odbolovan u cijeloj zajednici zbog osjećaja bespomoćnosti u otporu mehanizmima koji su kroz godine destruirali nasljeđe Dalmatinke. Zanimljivo je, ipak, da je to nasljeđe zaživjelo u istraživačkom, aktivističkom i umjetničkom radu novih generacija građanki i građana. Formiranje preglednog arhiva ili muzejska prezentacija nasljeđa Dalmatinke, uz angažirani impetus na tragu prethodno opisane izložbe, svakako bi doprinijelo reevaluaciji ovog specifičnog primjera industrijske baštine.

LITERATURA I IZVORI

- Assmann, Aleida. 2010. "Canon and Archive". U *A Companion to Cultural Memory Studies*. Astrid Erll i Ansgar Nünning, ur. Berlin, New York: De Gruyter.
- Archer, Rory i Goran Musić. 2017. "Approaching the Socialist Factory and Its Workforce. Considerations from Fieldwork in (Former) Yugoslavia". *Labor History* 58/1: 44–66. <https://doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>
- Belc, Petra i Milica Popović. 2014. "Jugonostalgija. Jugoslavija kao metaprostor u suvremenim umjetničkim praksama". *Život umjetnosti* 94/1: 18–35.
- Biočina, Ivana. 2018. *Proizvedeno u Hrvatskoj. Tranzicija hrvatske tekstilne industrije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bodrožić, Nataša i Saša Šimpraga, ur. 2016. *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi. It is not Future that Always Comes After*. Zagreb, Eindhoven: Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse, Onomatopee.
- Bonfiglioli, Chiara. 2014. "Orodnjavanje socijalnog građanstva. Tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama". *Diskrepancija* 13/19: 125–155. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=190923 (pristup 15. 1. 2018.).
- Bonfiglioli, Chiara. 2017. "Struktura osjećaja nakon Jugoslavije. Slučaj tekstilnih radnika *Dalmatinke*". U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac, ur. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 56–63.
- Bonfiglioli, Chiara. 2019a. "Beskrajni radni dan. Od 3 do 22 i arhivi tvornice *Pobjeda*". Dostupno na: <http://skrojene-buducnosti.eu/tekstovi/beskrajni-radni-dan> (pristup 13. 3. 2020.).
- Bonfiglioli, Chiara. 2019b. *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: Bloomsbury Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781838600778>

- Boym, Svetlana. 2001. *The Future Of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. 2015. "Jugoslavensko radništvo u tranziciji. 'Borovo' 1989." *Politička misao* 52: 27–34.
- Čengić, Bahrudin Bata. 1972. *Slike iz života udarnika*. Sarajevo: Studio film. Dostupno na: <https://www.dailymotion.com/video/x5w67g3> (pristup 20. 2. 2018.).
- Čurković, Jozefina. 2019. "Radništvo i društveno ili Kako su ljudi gradili tvornice, a tvornice ljude". Dostupno na: <http://skrojene-buducnosti.eu/tekstovi/radnistvo-i-drustveno> (pristup 13. 3. 2020.).
- Duda, Igor. 2014. "Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma". *Časopis za suvremenu povijest* 46/3: 577–591. <https://doi.org/10.32728/tab.12.2014.09>
- Duda, Igor, ur. 2017. *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Duda, Igor. 2018. "O vrhuncu jugoslavenske potrošačke kulture. On the Apogee of Yugoslav Consumer Culture". U *Pejzaži potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji. Consumer Culture Landscapes in Socialist Yugoslavia*. Nataša Bodrožić, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga, ur. Eindhoven: Onomatopee, 94–113.
- Goldstein, Ivo. 2008. *Hrvatska 1918.–2008*. Zagreb: Europapress holding, Novi Liber.
- Gattin Zebić, Tanja. 2014. "Braća Ladini vraćaju se u Sinj. Trgovački sud im priznao 44,5 milijuna kuna potraživanja". *Slobodna Dalmacija*, 31. listopada. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/251885/braca-ladini-vracaju-se-u-sinj--trgovacki-sud-im-priznao-445-milijuna-kuna-potrazivanja> (pristup 25. 11. 2017.).
- Jambrešić Kirin, Renata i Marina Blagaić. 2013. "The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage. A Case Study of the Jugoplastika Factory". *Narodna umjetnost* 50/1: 40–73. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO102>
- Jambrešić Kirin, Renata. 1995. "Svjedočenje i povijesno pamćenje. O pripovjednom posredovanju osobnog iskustva". *Narodna umjetnost* 32/2: 165–185.
- Magdić, Diana. 2017. "Grad Sinj. Kraj četvrtstoljetne regresije". U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac, ur. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 76–79.
- Maroš, Marija. 2011. "Propala prodaja Dalmatinke Nove!". *Ferata – sinjski portal*, 22. srpnja. Dostupno na: <http://arhiva.ferata.hr teme/3346-propala-prodaja-dalmatinke-nove> (pristup 5. 2. 2018.).
- Matošević, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Modrić, Dragana, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac. 2017. "O projektu". U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac, ur. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 6–12.
- Nora, Pierre. 2006. "Između pamćenja i historije. Problematika mjesta". U *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, ur. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 23–43.
- Paladino, Zrinka. 2011. "Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata. Odabrani primjeri". *Prostor* 19/2(42): 377–391.
- Paštar, Toni. 2008. "Ladiniji prodali teren 'Dalmatinke' za četiri milijuna eura". *Slobodna Dalmacija*, 12. rujna. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/21085/ladiniji-prodali-teren-dalmatinke-za-cetiri-milijuna-eura> (pristup 25. 11. 2017.).
- Paštar, Toni. 2009. "Dobra vijest iz Sinja. Unitas preuzima Dalmatinku i nastavlja proizvodnju konca". *Slobodna Dalmacija*, 30. studenog. Dostupno na: <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/do>

- bra-vijest-iz-sinja-unities-preuzima-dalmatinku-i-nastavlja-proizvodnju-konca-78391 (pristup 9. 4. 2020).
- Paštar, Toni. 2010. "Tvrtka 'Frigus Lumen' iz Gale bi u 'Dalmatinki novoj' proizvodila rasvjetna tijela". *Slobodna Dalmacija*, 1. listopada. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/112889/tvrtka-frigus-lumen-iz-gale-bi-u-dalmatinki-novoj-proizvodi-la-rasvjetna-tijela> (pristup 5. 2. 2018.).
- Paštar, Toni. 2013. "Sveti Petre ovako više ne može, vrati nam Vicul!". *Slobodna Dalmacija*, 7. prosinca. Dostupno na: <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/toni-pastar-sveti-petre-ovako-vise-ne-moze-vrati-nam-vicu-220015> (pristup 9. 4. 2020.).
- Paštar, Toni. 2018. "Drugi život oplakane 'Dalmatinke' donijet će i do 500 radnih mjesta. Novi vlasnik otkriva što će se sve ostvariti milijun kuna vrijednim ulaganjem u sinjski kompleks". *Slobodna Dalmacija*, 8. listopada. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/569103/drugi-zivot-oplakane-dalmatinke-donijet-ce-i-do-500-radnih-mjesta-novi-vlasnik-otkriva-sto-ce-se-sve-ostvariti-milijun-kuna-vrijednim-ulaganjem-u-sinjski-kompleks> (pristup 30. 11. 2019.).
- Pavičić, Jurica. 2017. "PROPALE TVORNICE. Trebala je biti sagrađena u Livnu, ali komunistički moćnik malom je laži izlobirao da ona ipak dođe u Sinj". *Jutarnji list*, 26. studenog. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/slavna-povijest-danas-propale-tvornice-trebala-je-biti-sagrađena-u-livnu-ali-komunisticki-mocnik-malom-je-lazi-izlobirao-da-ona-ipak-dode-u-sinj/6780468/> (pristup 30. 11. 2017.).
- Pavlinušić, Jelena. 2017. "Tvornica i predionica konca *Dalmatinka, Sinj*". U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac, ur. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 12–19.
- Perić Kaselj, Marina i Rebeka Mesarić Žabčić. 2011. "Žene i industrijska baština. Primjer 'Dalmatinke' Sinj". U *Kulturna dediščina industrijskih panog. Industrijska kulturna baština. 11. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo. 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 287–300.
- Perić, Vito. 2009a. "Dalmatinka propada i pliva u vodi". *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka. Dostupno na: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/44275/dalmatinka-propada-i-pliva-u-vodi> (pristup 5. 2. 2018.).
- Perić, Vito. 2009b. "Umro si ti, umrla je tvornica, a ni mi nismo baš najbolje". *Slobodna Dalmacija*, 23. ožujka. Dostupno na: http://www.slobodnadalmacija.hr/Mozaik/tabid/80/articleType/ArticleView/articleId/47306/D_efault.aspx (pristup 14. 1. 2015.).
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "In the World of Iron and Steel'. On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO103>
- Premuž Đipalo, Vedrana. 2016. "Žene u doba socijalizma. Slučaj *Dalmatinka*". *Ethnologica Dalmatica* 23: 159–192.
- Prica, Ines. 2005. "Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon 'Etnologije socijalizma i poslije'". *Etnološka tribina* 34/27-28: 9–22.
- Radelić, Zdenko. 2012. *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj. (1945.–1950.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- s. n. 1970. "Pravilnik o korištenju sredstava za stambenu izgradnju". *Dalmatinka. Informativni list radnog kolektiva* 2/1, srpanj.
- s. n. 1977. "Stvorena osnova za brži razvoj". *Dalmatinka. List radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj* 1/1, studeni.
- s. n. 1982. "(Ne)prilike u proizvodnji". *Dalmatinka. List radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj* 6/14, srpanj.

- s. n. 1986. "O problemima naše radne sredine. Naša politika". *Dalmatinka. List radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj* 9/22, travanj.
- Stanić, Igor. 2017. "Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač". Izgradnja socijalističkoga radnika-samo-upravljača na primjeru brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina". U *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* Igor Duda, ur. Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 97–123.
- Sundhaussen, Holm. 2006. "Jugoslavija i njezine države slijednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i 'mitova'". U *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, ur. Zagreb: Gloden marketing – Tehnička knjiga, 241–284.
- Svensson, Birgitta. 1995. "Lifetimes. Life History and Life Story. Biographies of Modern Swedish Intellectuals". *Ethnologia Scandinavica* 25: 25–42.
- Škrbić Alempijević, Nevena i Kristi Mathiesen Hjemdahl. 2006. "Uvod. Politička mjesta u transformaciji". U *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Nevena Škrbić Alempijević i Kristi Mathiesen Hjemdahl, ur. Zagreb: FF Press, 9–45.
- Velikonja, Mitja. 2009a. *Titostalgia*. Ljubljana: Peace Institut.
- Velikonja, Mitja. 2009b. "Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries". *East European Politics and Societies* 23/4: 535–551. <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>
- Young, James, 2006. "Tekstura sjećanja". U *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, ur. Zagreb: Gloden marketing – Tehnička knjiga, 197–216.
- Woodward, Susan. 2009. "The Political Economy of Ethno-nationalism in Yugoslavia". *Socialist Register* 39: 73–92.

WORKERS' CULTURE AS THE BASIS OF COLLECTIVE MEMORY AS EXEMPLIFIED BY THE DALMATINKA FACTORY IN SINJ

This paper presents a case study of the thread and cotton yarn factory Dalmatinka in Sinj, focusing on workers' culture as the backbone of collective memory within the local community. Starting with the history of this industrial plant, through the elaboration of the concept of labor in the context of socialist Yugoslavia, the study identifies several narrative elements as the basis for the construction of workers' memory. Based on their accounts, the relationship between workers and the factory is explored through the concepts of *life history* and *life story* and in relation to the construct of the *socialist man*. Following these conclusions, the paper concentrates on contemporary interpretations of Dalmatinka's immaterial heritage. An analysis of a civil initiative project, aimed at reevaluating the factory's contribution to town's infrastructural, economic and cultural development, indicates a sustained presence of Dalmatinka in the collective memory.

Keywords: collective memory, socialist self-management, workers' culture, thread and cotton yarn factory Dalmatinka